

Χρυσοβαλάντη (Βάλια) Παπαναστασοπούλου

Θεολόγος – Αρχαιολόγος

Υπ. Διδάκτωρ Θεολογίας Α.Π.Θ

Τίτλος εργασίας

ΤΟ ΕΒΡΑΙΚΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Ένας τόπος μνήμης και περισυλλογής

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1. Εισαγωγή.....	2
2. Το εβραϊκό νεκροταφείο των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων.....	3
3. Το εβραϊκό νεκροταφείο από τους μεσαιωνικούς χρόνους και ύστερα.....	7
4. Ταφικά έθιμα και επιτύμβιες στήλες.....	10
5. Οι επεκτάσεις, οι απαλλοτριώσεις και οι βανδαλισμοί του νεκροταφείου... 	13
6. Η καταστροφή του εβραϊκού νεκροταφείου κατά την διάρκεια της γερμανικής κατοχής.....	17
7. Επίλογος.....	19
Βιβλιογραφία.....	21
Πίνακες εικόνων.....	23

ΤΟ ΕΒΡΑΙΚΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Ένας τόπος μνήμης και περισυλλογής

Εν τῷ καιρῷ ἐκείνῳ, λέγει Κύριος, ἐξοίσουσι τὰ ὀστᾶ τῶν βασιλέων Ἰούδα καὶ τὰ ὀστᾶ τῶν ἀρχόντων αὐτοῦ καὶ τὰ ὀστᾶ τῶν ἱερέων καὶ τὰ ὀστᾶ προφητῶν καὶ τὰ ὀστᾶ τῶν κατοικούντων ἐν Ἱερουσαλὴμ ἐκ τῶν τάφων αὐτῶν 2 καὶ ψύξουσιν αὐτὰ πρὸς τὸν ἥλιον καὶ τὴν σελήνην καὶ πρὸς πάντας τοὺς ἀστέρας καὶ πρὸς πᾶσαν τὴν στρατιὰν τοῦ οὐρανοῦ, ἃ ἠγάπησαν, καὶ οἷς ἐδούλευσαν καὶ ὧν ἐπορεύθησαν ὀπίσω αὐτῶν καὶ ὧν ἀντείχοντο καὶ οἷς προσεκύνησαν αὐτοῖς· οὐ κοπήσονται καὶ οὐ ταφήσονται, καὶ ἔσονται εἰς παράδειγμα ἐπὶ προσώπου τῆς γῆς, 3 ὅτι εἴλοντο τὸν θάνατον ἢ τὴν ζωὴν, καὶ πᾶσι τοῖς καταλοίποις τοῖς καταλειφθεῖσιν ἀπὸ τῆς γενεᾶς ἐκείνης ἐν παντὶ τόπῳ, οὐ ἐὰν ἐξώσω αὐτοὺς ἐκεῖ.

(Ιερεμίας, 8, 1-3)

1. Εισαγωγή

Ἡ Θεσσαλονίκη ιδρύθηκε το 315 π.Χ. ἀπὸ τον Κάσσανδρο, ο οποίος ἔδωσε στὴν πόλη τὸ ὄνομα τῆς γυναίκας του καὶ ἀδελφῆς του Μ. Αλεξάνδρου¹. Στους ἐλληνιστικούς χρόνους ἡ Θεσσαλονίκη πέτυχε νὰ ἐδραιωθεῖ ὡς τὸ βασικὸ ἐμπορικὸ κέντρο τῆς Μακεδονίας, μολοντὶ ἡ πρωτεύουσα τοῦ βασιλείου τῆς Μακεδονίας ἦταν ἀκόμα ἡ Πέλλα². Τὸ 146 π.Χ. ἡ Θεσσαλονίκη ἐγίνε πρωτεύουσα τῆς ρωμαϊκῆς ἐπαρχίας τῆς Μακεδονίας (provincial Macedonia) καὶ μέσα στο πλαίσιο τῆς Pax Romana ἀναπτύχθηκε ταχύτατα ἀποτελώντας τὸν πόλο μετανάστευσης διάφορων ἐθνοτικῶν ομάδων. Σὲ αὐτὴ τὴν ἐξέλιξη βοήθησε σημαντικὰ καὶ ἡ κατασκευὴ τῆς Εγνατίας οδοῦ (via Egnatia) ἀπὸ τον ἀνθύπατο Γάϊο Εγνάτιο μεταξύ 146-120 π.Χ., ἡ ὁποία ἔνωσε τὴν Θράκη με τὴν Ἀδριατικὴ θάλασσα³.

Ἡ ἐγκατάσταση τῶν Εβραίων στὴν πόλη τῆς Θεσσαλονίκης θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ σύμφωνα με μίαν ἄποψη τὸ 168 π.Χ. ὡς ἀποτέλεσμα τῆς Μακκαβαϊκῆς ἐπανάστασης στὴν Παλαιστίνη (168-142 π.Χ.), ἐνῶ μίαν ἄλλη θεώρηση τοποθετεῖ τὸ γεγονός τὸ 140 με 143 π.Χ., ὅταν μέλη τῆς εβραϊκῆς κοινότητος τῆς Αλεξάνδρειας στὴν Αἴγυπτο ἀναγκάστηκαν νὰ ἐγκαταλείψουν τὴν πόλη λόγω τῶν ἐκεῖ διωγμῶν⁴.

¹ Α. Ναρ, *Κείμενη ἐπὶ ἀκτὴ θάλασσης. Μελέτες καὶ ἀρθρα γιὰ τὴν εβραϊκὴ κοινότητα τῆς Θεσσαλονίκης*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 20.

² Ι. Κ. Χασιώτης, «Ἡ πρώτη μετὰ τὴν πρώτην: Ἀναζητώντας διαχρονικὰ χαρακτηριστικὰ καὶ τομῆς στὴν ἱστορία τῆς Θεσσαλονίκης» στὸ Χασιώτης Ι. Κ. (ἐπιμ.), *Τοὺς Ἀγαθοὺς Βασιλεύουσα Θεσσαλονίκη – Ἱστορία καὶ Πολιτισμὸς*, ἐκδ. Παρατηρητῆς, Θεσσαλονίκη: Πολιτιστικὴ Πρωτεύουσα τῆς Ἑυρώπης 1997, σσ. 15-16.

³ Ο.π., σ. 16.

⁴ Ναρ, Α., «Κοινοτικὴ ὀργάνωση καὶ δραστηριότητα τῆς Εβραϊκῆς Κοινότητος τῆς Θεσσαλονίκης» στὸ Χασιώτης, Ι. Κ., (ἐπιμ.), *Τοὺς Ἀγαθοὺς Βασιλεύουσα Θεσσαλονίκη – Ἱστορία καὶ Πολιτισμὸς*, Θεσσαλονίκη: Πολιτιστικὴ Πρωτεύουσα τῆς Ἑυρώπης 1997, ἐκδ. Παρατηρητῆς, 1997^α, σ. 200. Γ. Νεχαμά, *Ἱστορία τῶν Ἰσραηλιτῶν τῆς Θεσσαλονίκης*, μετάφραση ἀπὸ τα γαλλικά: Τομέας Μετάφρασης

Έχει επίσης, διατυπωθεί και η άποψη πως οι πρώτοι Εβραίοι κατέφτασαν λίγο μετά την ίδρυσή της Θεσσαλονίκης. Αυτή η άποψη στηρίζεται στο γεγονός της παρουσίας Εβραίων σε κάθε εμπορική πόλη της Μεσογείου, όπως μας πληροφορεί και ο Στράβων⁵ και συνεπώς δεν θα μπορούσε να συμβαίνει το αντίθετο και με την πόλη της Θεσσαλονίκης⁶. Πάντως, γνωρίζουμε με βεβαιότητα πως στην Θεσσαλονίκη άκμαζε εβραϊκή κοινότητα τον 1^ο αι. π.Χ., η οποία κινούνταν γύρω από την συναγωγή της, την οποία επισκέφθηκε και ο απόστολος Παύλος κατά την διάρκεια της εκεί παραμονής του⁷.

2. Το εβραϊκό νεκροταφείο των ελληνοιστικών και ρωμαϊκών χρόνων

Στο χώρο που βρίσκεται σήμερα το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης υπήρχε κάποτε ένα τμήμα του αρχαίου νεκροταφείου της πόλης, το οποίο εκτεινόταν εκτός των ανατολικών τειχών της. Ο χώρος του νεκροταφείου διαμορφώθηκε από τρεις φυσικούς χειμάρρους, οι οποίοι πήγαζαν από το δάσος του Αγίου Παύλου⁸. Το συγκεκριμένο τμήμα της ανατολικής νεκρόπολης περιελάμβανε ρωμαϊκούς και παλαιοχριστιανικούς τάφους, ενώ στα νοτιοδυτικά της εκτεινόταν το αρχαίο εβραϊκό νεκροταφείο και στα βορειοδυτικά της ένα χριστιανικό νεκροταφείο⁹. Το τελευταίο είχε οργανωθεί γύρω από το μαρτύριο της Αγίας Ανυσίας¹⁰.

Το αρχαίο εβραϊκό νεκροταφείο ιδρύθηκε κατά την πρώιμη ρωμαϊκή εποχή, όταν οι πρώτοι Εβραίοι εγκαταστάθηκαν στην πόλη της Θεσσαλονίκης. Η εβραϊκή νεκρόπολη έχει εντοπιστεί στο τμήμα ανάμεσα στα κτίρια της Νομικής και Θεολογικής Σχολής, καθώς επίσης και στο κτίριο της Διοικήσεως.

του Τμήματος Γαλλικής του Α.Π.Θ., Βιβλίο Πρώτο, Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης - University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 30.

⁵ Στράβων: «...τόπον ουκ εστί ραδίως ευρείν της οικουμένης ός ού παραδέδεκται τούτο τό φύλον (των Ιουδαίων), μηδ' επικρατείται υπ αυτού». Βλ. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Θεσσαλονίκης 316 π.Χ. - 1983*, εκδ. Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 26.

⁶ Ο.π.

⁷ Πρ. 17, 1: «...πλθον ε□ς Θεσσαλον□κην, □που □ν συναγωγ□ τ□ν □ουδα□ων». Πιθανότατα πρόκειται για την αρχαιότερη συναγωγή Ετς Χαΐμ, η οποία βρισκόταν δίπλα στα τείχη κοντά στη συνοικία του Ιπποδρομείου, βλ. Η. Μεσσίνας, *Οι συναγωγές στην Ελλάδα, η αρχιτεκτονική τους και η σχέση τους με τον ιστό της πόλης και την εβραϊκή συνοικία: συγκριτική μελέτη της ιστορίας και αρχιτεκτονικής των συναγωγών της Βορείου Ελλάδος, η θέση τους στην εβραϊκή συνοικία και η παρουσία τους στον πολεοδομικό ιστό από τον 15ο στον 20ο αιώνα*, Διδ. διατριβή, Αθήνα 1998, σ. 144.

⁸ Ε. Μαρκή, «Παλαιοχριστιανικές και βυζαντινές αρχαιότητες στην Πανεπιστημιούπολη», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 6 (2001), σ. 47.

⁹ Ο.π.

¹⁰ Ο.π., σ. 48.

Στην παραπάνω περιοχή ανακαλύφθηκαν πλήθος τάφων, οι οποίοι ανήκαν σε διάφορους τύπους: κεραμοσκεπείς, κιβωτιόσχημοι, λακκοειδείς και καμαρωτοί. Παράλληλα, αποκαλύφθηκαν κάποιες μαρμάρινες σαρκοφάγοι και δύο cubicula. Όλοι οι παραπάνω τάφοι ανήκαν σε Εβραίους, οι οποίοι αποτελούσαν μέλη της εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης¹¹.

Στην πραγματικότητα, το εβραϊκό νεκροταφείο εκτεινόταν από τη νότια Λεωφόρο, η οποία αποτελούσε προέκταση της γνωστής σε εμάς σήμερα Εγνατίας οδού μέχρι και βόρεια στην προέκταση της σημερινής οδού Αγίου Δημητρίου. Από τα δυτικά το νεκροταφείο οριζόταν από τον πρώτο ανατολικό χείμαρρο, ενώ ανατολικά από τον χείμαρρο των Χορτατζήδων¹².

Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης φαίνεται πως ακολούθησαν σε γενικές γραμμές τα ταφικά έθιμα των Ελλήνων, ενώ ομοιότητες παρουσιάζουν και τα ταφικά μνημεία τους. Γι' αυτό το λόγο, η απόδοση των τάφων στους Εβραίους γίνεται επί τη βάση των επιγραφών τους και πιο συγκεκριμένα των εβραϊκών ονομάτων που απαντούν σε αυτές. Κατ' αυτόν τον τρόπο, συναντούμε ονόματα, όπως Μάρκος, Μαρία, Σαββάτιος ή Βενιαμής, ενώ παράλληλα ενδεικτικό της εβραϊκής ιδιότητας ενός τάφου αποτελεί η απεικόνιση εβραϊκών συμβόλων στις τοιχογραφίες, όπως είναι η Μενορά, δηλαδή η επτάφωτη λυχνία¹³.

Επιπλέον, η ανακάλυψη αντικειμένων, τα οποία συναντώνται σε εβραϊκά νεκροταφεία της εποχής αποτελεί μία ακόμη ένδειξη του χαρακτήρα των τάφων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ένα αγγείο, το οποίο έφερε την επιγραφή “Ευψύχι μετά των αγίων πίε ζήσης”. Επίσης, άλλο σημαντικό στοιχείο ταυτοποίησης αποτελούν οι επιγραφές, όπως: «Κύριε βοήθει και ο Θεός μεθ' ημών». Οι Εβραίοι φρόντιζαν, ώστε οι νεκροί τους να ενταφιάζονται ένας σε κάθε τάφο, τυλιγμένος με οθόνια¹⁴. Η ύπαρξη περισσότερων του ενός ενταφιασμών παρατηρήθηκε μόνο στα cubicula και τις σαρκοφάγους και θα πρέπει να οφείλεται σε δύο παράγοντες: ή σε

¹¹ Ο.π., σ. 52.

¹² Ο.π., σ. 53.

¹³ Ο.π., σ. 53. Για την ιστορία της Μενορά, βλ. R. Hachlili, *The Menorah, the Ancient Seven-armed Candelabrum. Origin, Form and Significance*, Supplements to the Journal of the Study of Judaism, vol. 68, Brill, Leiden 2001.

¹⁴ Πρόκειται για ένα είδος σαβάνου με τη μορφή λωρίδων υφάσματος, όπως μαρτυρεί και η αναφορά στο Λουκ. 24,12: «□ δ□ Πέτρος □ναστ□ς □δραμεν □π□ τ□ μνημε□ον κα□ παρακύψας βλέπει τ□ □θόνια μόνα, κα□ □π□λθεν πρ□ς □αυτ□ν θαυμάζων τ□ γεγονός».

ελληνική επίδραση ή σε προσπάθεια επαναχρησιμοποίησης του ταφικού χώρου σε μεταγενέστερη εποχή¹⁵.

Η διακόσμηση των εβραϊκών τάφων γινόταν με χρήση ασβεστοκονιάματος έχοντας ως συχνότερο μοτίβο τις κόκκινες ταινίες, ενώ τα κτερίσματα ήταν παρόμοια με εκείνα των αλλοεθνών τάφων και αποτελούνταν από πήλινα και γυάλινα αγγεία, λύχνους και κοσμήματα. Αυτή η επιμελημένη εικόνα των cubiculorum κυρίως δείχνει ακριβώς την φροντίδα των Εβραίων όσο βρίσκονταν εν ζωή να ετοιμάσουν την τελευταία τους κατοικία. Επιπλέον, από τις επιτύμβιες επιγραφές πληροφορούμαστε πως η παράνομη χρήση των τάφων τους από τρίτους επέφερε την ποινή των χρηματικών προστίμων¹⁶.

Το πιο εντυπωσιακό ίσως ταφικό εύρημα, το οποίο ανακαλύφθηκε στον χώρο του Πανεπιστημίου και συνδέθηκε με ένα μέλος της εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης ανακαλύφθηκε στο χώρο ανάμεσα στο κτίριο της Νομικής και το κτίριο της Διοικήσεως. Πρόκειται για ένα cubiculum¹⁷, το οποίο στη δυτική πλευρά είχε κτιστό υπόγειο δρόμο και σχημάτιζε τρία αρκوسόλια στο εσωτερικό του θαλάμου του (εικ. 1). Κάτω από τα αρκوسόλια διαμορφώνονταν τρεις ορθογώνιες πλινθόκτιστες θήκες. Δύο ανοικτές ταφές βρέθηκαν στην βόρεια και νότια θήκη, ενώ στις δύο πλευρές του ανατολικού αρκυσολίου είχαν ανοιχθεί κόγχες, στις οποίες τοποθετούνταν ανακομιδές των οστών. Το δάπεδο του cubiculum αποτελούνταν από πατημένο χώμα και σε αυτό είχε ανοιχθεί μία ορθογώνια θήκη που καλύπτονταν με πλάκες σχιστόλιθου. Το δάπεδο της θήκης είχε καλυφθεί και αυτό με πλίνθους, στις οποίες μάλιστα είχαν αποτυπωθεί και δακτυλιές. Στην δυτική πλευρά του δαπέδου της ταφικής θήκης είχε επίσης διαμορφωθεί ένα πλίνθινο προσκέφαλο¹⁸.

Στην μαρμάρινη θύρα του cubiculum υπήρχε μία εγχάρακτη επιγραφή, η οποία ανέφερε: «Βενιαμής ω κε Δομέτιος». Με βάση αυτή την επιγραφή έχει εκφραστεί και η άποψη πως ο κάτοχος του τάφου υπήρξε ένας εκχριστιανισμένος Ιουδαίος, ο οποίος διατηρούσε το εβραϊκό και το χριστιανικό του όνομα, δηλαδή το Δομέτιος. Η χρονολόγηση του cubiculum ανάγεται στο πρώτο τέταρτο του 4^{ου} αι.¹⁹

¹⁵ Ε. Μαρκή, «Παλαιοχριστιανικές και βυζαντινές αρχαιότητες στην Πανεπιστημιούπολη», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 6 (2001), σ. 53.

¹⁶ Ο.π.

¹⁷ Η λέξη cubiculum παραπέμπει σε υπνοδωμάτιο, το οποίο και υποδηλώνει κατά συμβολικό τρόπο.

¹⁸ Ε. Μαρκή, «Παλαιοχριστιανικές και βυζαντινές αρχαιότητες στην Πανεπιστημιούπολη», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 6 (2001), σ. 53.

¹⁹ Ο.π., σσ. 53-54.

Κατά τη διάρκεια των εργασιών που έγιναν για την ανέγερση του κτηρίου Διοίκησης του Πανεπιστημίου αποκαλύφθηκε στα θεμέλια μία εβραϊκή σαρκοφάγος, η οποία σήμερα εκτίθεται στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού. Πρόκειται για μία μαρμάρινη σαρκοφάγο με αμφικλινές κάλυμμα, το οποίο έφερε σχηματοποιημένα ανθεμωτά ακρωτήρια στις τέσσερις γωνίες του²⁰. Η σαρκοφάγος δεν έφερε άλλη διακόσμηση εκτός από μία εγχάρακτη επιγραφή στην κύρια όψη της. Είναι μάλιστα ενδιαφέρον το γεγονός πως η παρούσα επιγραφή είχε πάρει τη θέση αρχαιότερης επιγραφής, η οποία είχε αποξεσθεί. Η νέα επιγραφή αποτελείται από δύο στίχους, οι οποίοι διαβάζονται ως εξής: «Αυρ(ηλίου) Σαββατίου ληνός του Μάρκου». Η σαρκοφάγος χρονολογείται στον 3^ο αιώνα όσον αφορά στην δεύτερη χρήση της²¹. Το όνομα που αναφέρει η επιγραφή «Σαββάτιος» παραπέμπει αναμφίβολα στην ιερή μέρα των Ιουδαίων, το Σάββατο (Σαμπάτ).

Σχετικά με τον Σαββάτιο της συγκεκριμένης περιγραφής θα μπορούσαμε να πούμε πως ή αποτελούσε μέλος της εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης ή υπήρξε ένας εκχριστιανισμένος Ιουδαίος ή ακόμη ένας προσήλυτος Ιουδαίος. Όποια και αν είναι η περίπτωση της συγκεκριμένης σαρκοφάγου αναμφίβολα αποτελεί ένα σημαντικό στοιχείο για την παρουσία της εβραϊκής κοινότητας στην πόλη.

Τέλος, μία ακόμη σαρκοφάγος, η οποία ανακαλύφθηκε επίσης στο κτήριο της Διοικήσεως είχε κατεργασμένες της τρεις πλευρές της, ενώ στην κύρια πλευρά της έφερε την ακόλουθη επιγραφή: «Μ(άρκος) Αυρ(ήλιος) Ιακώβ ο κε Ευτύχιος/ ζων τη συμβίω αυτού Άννα/ τη και Ασυνκριτίω και εαυτώ μνι/ ας χάριν ει δε τι έτερον καταθή/ δώση ταις συναγωγαίς λαύγρας²² / ΛΖ Χ(αίρε) (εικ. 2).

Από την επιγραφή διαπιστώνουμε πως η νεκρή ονομάζεται Άννα και φέρει ένα δεύτερο χριστιανικό όνομα, Ανσυκρίτιος. Ο σύζυγός της επίσης, ο οποίος είναι και ο χορηγός της επιγραφής φέρει και αυτός τρία ονόματα: το εβραϊκό Ιακώβ, το ρωμαϊκό Μάρκος Αυρήλιος και ίσως και το χριστιανικό Ευτύχιος²³. Η κατάσταση είναι λίγο περίπλοκη στην προκειμένη περίπτωση και τα συμπεράσματα δεν μπορούν να

²⁰ Ο.π., σ. 54.

²¹ Ο.π.

²² Έχει προταθεί και η ανάγνωση «λαμπράς». Βλ. P. M. Nigdelis, "Synagoge(n) und Gemeinde der Juden in Thessaloniki: Fragen Aufgrund einer neuer jüdischen Grabinschrift der Kaiserzeit", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 102 (1994), σ. 300.

²³ Ε. Μαρκή, «Παλαιοχριστιανικές και βυζαντινές αρχαιότητες στην Πανεπιστημιούπολη», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 6 (2001), σ. 54.

διεξαχθούν με απόλυτη σιγουριά²⁴. Πέραν του ό,τι μπορεί να πρόκειται για πρόσωπα της εβραϊκής κοινότητας, τα οποία ίσως είχαν εκχριστιανιστεί, δεν θα πρέπει να αγνοήσουμε το γεγονός της ύπαρξης του ρωμαϊκού ονόματος, το οποίο υιοθετούσαν οι Ιουδαίοι ως δεύτερο όνομα, ιδιαιτέρως μάλιστα, όταν έφεραν την ιδιότητα του Ρωμαίου πολίτη²⁵.

3. Το εβραϊκό νεκροταφείο από τους μεσαιωνικούς χρόνους και ύστερα

Η ιστορία και η επέκταση του εβραϊκού νεκροταφείου της Θεσσαλονίκης είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την εγκατάσταση των Σεφαραδιτών Εβραίων. Αναφέραμε, ήδη πως στην πόλη ζούσαν οι λεγόμενοι Ρωμανιώτες Εβραίοι από τους ελληνιστικούς χρόνους και εξετάσαμε όσα ταφικά κατάλοιπα διεσώθησαν από το εβραϊκό νεκροταφείο.

Εκτός από τους Ρωμανιώτες Εβραίους στην πόλη άρχισαν να συρρέουν και να εγκαθίστανται σταδιακά και άλλοι Ιουδαίοι από διάφορες περιοχές της Ευρώπης. Ήδη το 1169 υπάρχει η πληροφορία πως ο Βενιαμίν της Τουδέλας²⁶ σε επίσκεψη που πραγματοποίησε στη Θεσσαλονίκη βρήκε μία κοινότητα Εβραίων που αποτελούνταν από 500 οικογένειες²⁷, οι οποίες είχαν την επεξεργασία του μεταξιού ως την κύρια ενασχόλησή τους²⁸.

Από την Ουγγαρία καταφθάνουν οι πρώτοι Ασκεναζίμ Εβραίοι το 1376, ενώ το 1394 εντοπίζονται οι Εβραίοι που προέρχονται από την Προβηγκία της Γαλλίας. Είναι χαρακτηριστικό πως κάθε ομάδα ιδρύει και τη δική της συναγωγή, γύρω από την οποία συσπειρώνεται και αναπτύσσεται²⁹. Την εποχή που η Θεσσαλονίκη

²⁴ P. M. Nigdelis, "Synagoge(n) und Gemeinde der Juden in Thessaloniki: Fragen Aufgrund einer neuer jüdischen Grabinschrift der Kaiserzeit", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 102 (1994), σ. 304.

²⁵ Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση του Παύλου από την Ταρσό, ο οποίος όντας και Ρωμαίος πολίτης - ιδιότητα την οποία κληρονόμησε από τον πατέρα του - έφερε δύο ονομασίες, δηλαδή μία εβραϊκή και μία ρωμαϊκή. Βλ. Πρ. 22,28: «(Ρωμαίος) εγώ δε και γεγέννημαι».

²⁶ Πρόκειται για έναν Ιουδαίο περιηγητή του 12^{ου} αιώνα, ο οποίος πραγματοποίησε ταξίδια στην Ευρώπη, Ασία και Αφρική. Βλ. S. B. Bowman, *Jews of Byzantium 1204-1453*, University of Alabama Press, Tuscaloosa, Alabama 1985, σ. 49.

²⁷ J. Starr, *Romania: The Jewries of the Levant after the Fourth Crusade*, Paris 1949, σ. 77.

²⁸ Σ. Σάλεμ, «Το παλιό εβραϊκό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 6 (2001), σ. 57. S. B. Bowman, *Jews of Byzantium 1204-1453*, University of Alabama Press, Tuscaloosa, Alabama 1985, σ. 99.

²⁹ Οι Εβραίοι από την Ουγγαρία ιδρύουν την συναγωγή «Ασκενάτζ», ενώ οι Εβραίοι της Προβηγκίας την «Προβάνς», βλ. Η. Μεσσίνας, *Οι συναγωγές στην Ελλάδα, η αρχιτεκτονική τους και η σχέση τους με τον ιστό της πόλης και την εβραϊκή συνοικία: συγκριτική μελέτη της ιστορίας και αρχιτεκτονικής των συναγωγών της Βορείου Ελλάδος, η θέση τους στην εβραϊκή συνοικία και η παρουσία τους στον πολεοδομικό ιστό από τον 15ο στον 20ο αιώνα*, Διδ. διατριβή, Αθήνα 1998, σσ. 133-136.

βρισκόταν υπό την κατοχή των Ενετών κατέφτασαν οι πρώτοι Εβραίοι από τη Σικελία και τη Βενετία (1423) και ίδρυσαν και αυτοί με τη σειρά τους τις δικές τους συναγωγές³⁰. Από αυτήν την εποχή προέρχεται η πρώτη μαρτυρία, η οποία σχετίζεται με την ύπαρξη εβραϊκού νεκροταφείου, εκτός των ανατολικών τειχών της Θεσσαλονίκης, καθώς υπάρχει η πληροφορία πως, όταν οι Εβραίοι έπρεπε να θάψουν κάποιον νεκρό τους πλήρωναν κάποιο αντίτιμο, σαν ένα είδος φόρου, για να ανοίξει η πύλη και να πραγματοποιηθεί η ταφή εκτός των τειχών της πόλης³¹.

Στα 1430 η Θεσσαλονίκη βρέθηκε υπό την κατοχή των Οθωμανών Τούρκων και το 1492 εγκαταστάθηκαν στην πόλη 20.000, οι οποίοι προήλθαν από την Ισπανία. Είχε προηγηθεί η εκδίωξή τους από την Ισπανία με το διάταγμα του Φερδινάνδου και της Ισαβέλλας³². Όταν οι Εβραίοι της Ισπανίας έφτασαν στην Θεσσαλονίκη, αρχικά διέμεναν στις έρημες περιοχές της πόλης, οι οποίες εκτείνονταν από το λιμάνι μέχρι και την Εγνατία οδό. Τα τουρκικά αρχεία του 1519 αναφέρουν πως στην πόλη κατοικούσαν εκείνη την περίοδο 15.715 Εβραίοι, ενώ στα ανατολικά της πόλης εκτός των τειχών είχε ήδη αναπτυχθεί το εβραϊκό νεκροταφείο. Η συνεχής επέκταση του εβραϊκού νεκροταφείου οφειλόταν κυρίως στο γεγονός πως σύμφωνα με την ιουδαϊκή θρησκευτική αντίληψη απαγορεύεται η εκταφή νεκρού για οποιονδήποτε λόγο³³. Μάλιστα, στην ίδια την Παλαιά Διαθήκη τονίζεται η ιερότητα του τάφου³⁴, ενώ η σύλησή του είναι μία πράξη ιδιαίτερος ιερόσυλη. Η ιερότητα του ταφικού χώρου και ο σεβασμός στο νεκρό επισημαίνεται επίσης και στο βιβλίο του Ταλμούδ, αλλά και στο Σουλχάν Αρούχ³⁵.

³⁰ Οι Εβραίοι της Σικελίας ίδρυσαν τη Συναγωγή «Σεσίλια» και εκείνοι που προήλθαν από την Βενετία ίδρυσαν την «Ιτάλια», βλ. Η. Μεσσίνας, ό.π., σσ. 137-139, 141-142.

³¹ Σ. Σάλεμ, «Το παλιό εβραϊκό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 6 (2001), σ. 57. Β. Δημητριάδης, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας. 1430-1912*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 446.

³² Πρόκειται για το περίφημο Alhambra Decree. Βλ. Y. Baer, *A history of the Jews in Christian Spain*, vol. II, Varda Books, Illinois 2001, σσ. 433-435.

³³ Σ. Σάλεμ, «Το παλιό εβραϊκό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 6 (2001), σσ. 58-59.

³⁴ Γεν. 47, 29-30: «29 ἦγγισαν δὲ αὐτοὶ οἱ Ἰσραηλῆες τὸ ποτανεὺν, καὶ κέλευσε τὸν υἱὸν αὐτοῦ Ἰωσήφ καὶ ἐπέθεν αὐτῷ· εἶπε εἰρηκα ἄφρονι ἵκταντὸν σου, πῶθες τὸν χερσὶ σου πῶς τὸν μηρὸν μου καὶ ποιήσεις πῶς μὴ ἄλεμωσθην καὶ ἄλθειαν τὸ μὲ με θῆναι ἐν Αἰγύπτῳ, 30 ἄλλο κοιμηθῶσμαι μετὰ τὸν πατέρων μου, καὶ ἄρεξ με ἐξ Αἰγύπτου καὶ θῆνεις με ἐν τῷ τῷφῳ αὐτῷ. ὁ δὲ ἐπέειπε· ἄγε ποιήσω κατὰ τὸ ῥῆμα σου» καὶ Β΄ Βασ. 19, 37: 37 καθιστῶ τὸ δὸν ἄδοξος σου καὶ ἄποθανομαι ἐν τῷ πῶλει μου παρὰ τὸ τῷφῳ τὸ πατρὸς μου καὶ τῶς μητρὸς μου.»

³⁵ Το Ταλμούδ αποτελεί τη μελέτη και διδασκαλία του Νόμου (Τορά). Οι συγκεκριμένες διατάξεις για την ιεροτητα του νεκροταφείου και το σεβασμό στους νεκρούς βρίσκεται στα κεφ. Μεγγιλά 29 και Μοέδ Κατάν κεφ. 3. Το Σουλχάν Αρούχ είναι ένας κώδικας ιερού νόμου, ο οποίος γράφηκε το 1567 στη Θεσσαλονίκη από τον ραββίνο Ιωσήφ Κάρο. Η διάταξη για τα νεκροταφεία αναφέρεται στο Γιορέ

Η ιστορία του εβραϊκού νεκροταφείου υπήρξε μακραίωνη, όπως μαρτυρεί και ο αριθμός των τάφων που το αποτελούσαν. Στο νεκροταφείο υπήρχαν περίπου 400.000 τάφοι ατόμων, των οποίων η ηλικία τους κυμαινόταν από τα δώδεκα έτη και άνω. Παράλληλα, θεωρείται πως οι τάφοι των παιδιών κάτω των δώδεκα ετών άγγιζαν και αυτοί τους 400.000³⁶. Η ονομασία του παλιού εβραϊκού νεκροταφείου ήταν «Λα Πουέρτα Ρεδόντα» («η Στρογγυλή Πύλη») και, όταν αγοράστηκε νέα έκταση προκειμένου αυτό να επεκταθεί ανατολικά και νότια, ονομάστηκε «Σενιόρ Ζακ». Η νέα ονομασία προήλθε από τον Ζακ Πασά, ο οποίος τάφηκε στο χώρο της νέας προέκτασης, παρόλο που ο πρώτος νεκρός σε αυτήν ήταν ο Αβραάμ Σενιόρ³⁷. Προφανώς, η υπερίσχυση του ονόματος του Ζακ Πασά οφείλεται στην σημαντικότερη κοινωνική θέση του έναντι του Αβραάμ Σενιόρ (εικ. 3).

Ο χώρος του εβραϊκού νεκροταφείου είχε επιμέρους τμήματα, τα οποία έλαβαν διάφορες ονομασίες. Μερικές από αυτές ήταν: «Πουέρτα Τσίκα», «Πουέρτα Ρεδόντα», «Λα Χολέρα» (εικ. 4), «Λα Χολέρα Γκράντε», «Ελός Πινός», «Ελός Σαρανόδος», «Ενλάδο ντε λος Μααμινίμ» κ.ά. Παράλληλα, υπήρχαν και οικογενειακοί τάφοι επιφανών εβραϊκών οικογενειών της πόλης, οι οποίοι περιβάλλονταν από τοίχο. Τέτοιοι οικογενειακοί τάφοι υπήρξαν των Αλλατίνη (εικ. 5), των Λεβή, των Ματαλόν κ. ά. Οι νεκροί ήταν θαμένοι με τα πρόσωπα στραμμένα προς την Ιερουσαλήμ³⁸. Σε ξεχωριστό σημείο βρισκόταν το νεκροταφείο των ντονμέδων ή μααμινίμ. Πρόκειται για τους οπαδούς της αίρεσης του Σαμπετάι Σεβή, οι οποίοι τελικά ασπάσθηκαν το Ισλάμ προκειμένου να αποφύγουν τις διώξεις. Το νεκροταφείο τους χωριζόταν με περίβολο, ενώ υπήρχε διαφορά στην διακόσμηση των τάφων τους και ο χώρος ήταν δεντροφυτευμένος³⁹.

Όσον αφορά στην τυπολογία των τάφων το στοιχείο που την διήπε ήταν η λιτότητα είτε επρόκειτο για τάφους πλουσίων είτε φτωχών. Οι οικογένειες γνώριζαν που βρίσκονταν οι τάφοι των συγγενικών τους προσώπων, ενώ αν δεν μπορούσαν να τους εντοπίσουν βοηθούσαν από τους Εβραίους ψάλτες, τους λεγόμενους

Ντέα αρθρ. 368.1. Βλ. Σ. Σάλεμ, «Το παλιό εβραϊκό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης», *Χρονικά*, τ. ΚΕ', αρ. φ. 181, Σεπτ.-Οκτ. 2002, σ. 7.

³⁶ Σ. Σάλεμ, «Το παλιό εβραϊκό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 6 (2001), σ. 59.

³⁷ Ο.π.

³⁸ Σ. Σάλεμ, «Το παλιό εβραϊκό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης», *Χρονικά*, τ. ΚΕ', αρ. φ. 181, Σεπτ.-Οκτ. 2002, σ. 8.

³⁹ <http://www.jmth.gr/web/thejews/pages/pages/necropGR.htm>, όπως ανακτήθηκε στις 15/05/2011.

«Χονατζήδες»⁴⁰, οι οποίοι βρίσκονταν στο νεκροταφείο για να ψάλλουν τους ύμνους των μνημοσύνων (εικ. 6). Αρχικά, οι νεκροί τοποθετούνταν σε σπηλιές ή σε αβαθείς λάκκους (περίπου βάθους ενός μέτρου), ενώ η πλειονότητα των τάφων δεν διέθετε ταφόπλακα, καθώς ήταν ιδιαιτέρως ακριβή η κατασκευή της. Οι διαστάσεις των τάφων ήταν μικρές (0,35 x 0,95 μ.), ενώ οι ταφόπλακες τοποθετούνταν απευθείας πάνω στο χώμα, όπως συνέβη και στον τάφο του Μείρ Αλεβή Ασkenaζή (θ. 07/09/1518), γιου του ραββίνου Μπενιαμίν Αλεβή (εικ. 7). Με το πέρασμα των χρόνων άρχισαν να κατασκευάζουν κτιστούς υπερυψωμένους τάφους πάνω στους οποίους τοποθετούσαν ταφόπλακες, οι διαστάσεις των οποίων έφταναν τα 2,5 μ. μήκος, 1, 20 μ. πλάτος και 0,20 μ. πάχος⁴¹.

4. Ταφικά έθιμα και επιτύμβιες στήλες

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι ταφικές συνήθειες των Εβραίων της Θεσσαλονίκης. Μετά την πάροδο των επτά ημερών τοποθετούνταν η ταφόπετρα και οι συγγενείς επισκέπτονταν τον τάφο του νεκρού τους τουλάχιστον τρεις φορές το χρόνο. Πιο συγκεκριμένα, η επίσκεψη πραγματοποιούνταν στην κηδεία, στα επταήμερα και στον ενδέκατο μήνα μετά την ταφή. Επίσης, μία φορά το χρόνο γινόταν και το ετήσιο μνημόσυνο στη μεγάλη Ζιάρα (*Ziyara Grande*)⁴². Η ζιάρα πραγματοποιούνταν τέσσερις ημέρες πριν την Ρος Ασάνα ή ακόμα και την παραμονή άλλων μεγάλων εορτών του Ιουδαϊσμού⁴³ (εικ. 8). Η σημασία αυτών των επισκέψεων ήταν μεγάλη, καθώς πολλοί Εβραίοι πέρα από τους συγγενικούς τάφους επισκέπτονταν και τάφους σημαντικών ραββίνων προκειμένου να προσευχηθούν και να λάβουν την ευλογία τους⁴⁴. Ένα σημαντικό φωτογραφικό ντοκουμέντο μίας τέτοιας επίσκεψης στο εβραϊκό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης διασώζεται σήμερα στο Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης.⁴⁵

⁴⁰ Οι Χονατζήδες ήταν ειδικοί Εβραίοι ψάλτες. Η ονομασία τους προέρχεται από την οθωμανική λέξη «χον», η οποία σημαίνει «φονάζω». Βλ. Σ. Σάλεμ, «Το παλιό εβραϊκό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 6 (2001), σ. 63.

⁴¹ Ο.π.

⁴² Η λέξη *ζιάρα* είναι οθωμανικής προέλευσης και σημαίνει «προσκύνημα» και ίσως να προέρχεται από την περσική λέξη «ζαρ» που σημαίνει θρήνος. Βλ. Σ. Σάλεμ, ό.π. Μία δική μου πρόταση σχετίζει την ετυμολογία της λέξης ζιάρα με την αραβική *ζαγιάρα* (زياره) που σημαίνει επίσκεψη.

⁴³ Η Ρος Ασάνα είναι η εβραϊκή πρωτοχρονιά.

⁴⁴ Σ. Σάλεμ, «Το παλιό εβραϊκό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 6 (2001), σ. 63.

⁴⁵ <http://www.jmth.gr/web/thejews/pages/pages/necropGR.htm>, όπως ανακτήθηκε στις 15/05/2011.

Οι επιτύμβιες στήλες του εβραϊκού νεκροταφείου Θεσσαλονίκης παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον και αποδεικνύονται εξαιρετικά χρήσιμες για την έρευνα της ιστορίας του κοιμητηρίου, αλλά και της εβραϊκής κοινότητας κατ' επέκταση. Η παλαιότερη επιγραφή του νεκροταφείου εντοπίστηκε κοντά στο παλιό κτίριο της Φιλοσοφικής Σχολής από το ραβίνο Μίκαελ Μόλχο το 1953 και χρονολογείται στα 1493. Αρχικά, το κείμενο των επιγραφών ήταν σύντομο και περιελάμβανε το όνομα και την ημερομηνία θανάτου του νεκρού⁴⁶.

Αργότερα, σκάλιζαν κάποια μικρά κείμενα που ήταν γραμμένα σε ομοιοκαταληξία, ενώ παράλληλα έγραφαν και χωρία από την Τορά και τους Ψαλμούς. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της επιγραφής από τον τάφο του Σαμουήλ ντι Μεδίνα ντελ Κάμπο (1505-1589)⁴⁷, στην οποία σε εβραϊκή γραφή αποτυπώθηκε ένας στίχος από τον Ψαλμό 119: «Υπέρτατη ειρήνη σε όσους αγαπούν το Νόμο σου, κανένα κακό δεν τους πλήττει»⁴⁸ (εικ. 9).

Η γλώσσα γραφής των επιτάφιων επιγραφών ποικίλει αναλόγως της περιοχής προέλευσης του νεκρού. Πιο συγκεκριμένα, τα κείμενα των επιγραφών ήταν κατά κόρον γραμμένα στην εβραϊκή γραφή ή την ράσι⁴⁹. Εντούτοις, στην περίπτωση που ο νεκρός προερχόταν από Εβραίους ισπανικής καταγωγής γινόταν και χρήση των λαντίνο, δηλαδή της γλώσσας που μιλούσαν οι Εβραίοι της Ισπανίας. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί η επιγραφή του τάφου του Ιτσχάκ Χάϊμ (εικ. 10), όπου σε λαντίνο γραμμένα με εβραϊκούς χαρακτήρες διαβάζουμε: “Esta pena de Ishak Mar Haim – Elia (y la) que esta a su lato- Es su madre que se llama –Masaltov hija de Elazar Franco” (Αυτή είναι η ποινή (τάφος;) του Ιτσχάκ Μαρ Χάιμ – Αυτή που βρίσκεται στο πλευρό του – Είναι η μητέρα του – Μάσαλτοφ, κόρη του Ελάζαρ Φράνκο)⁵⁰.

Με τον ίδιο τρόπο, όσοι Εβραίοι προέρχονταν από την Ιταλία έγραφαν πάνω στους τάφους στα εβραϊκά ή και στα ιταλικά. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί η

⁴⁶ Σ. Σάλεμ, «Το παλιό εβραϊκό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 6 (2001), σ. 65.

⁴⁷ Νομομαθής, ο οποίος είχε εκδώσει πολλές ραβινικές αποφάσεις, τις λεγόμενες ρεσπόνσας.

⁴⁸ Σ. Σάλεμ, «Το παλιό εβραϊκό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 6 (2001), σ. 65.

⁴⁹ Η γραφή ράσι είναι σεφαραδίτικη επισευρμένη γραφή και χρησιμοποιήθηκε από τους σχολιαστές του Ταλμούδ. Έλαβε την ονομασία της από τον ραββίνο Shlomo Yitzhaki (1040-1105), γνωστός με το ακρώνυμο Rashi. Ο Rashi υπήρξε ο γνωστός για τα ερμηνευτικά του σχόλια στην Τορά και το Ταλμούδ. Βλ. J. R. Baskin, “Rashi”, *Encyclopedia Judaica*, vol. 17, 2nd ed. Keter Publishing House, New York 2007, σσ. 101-106.

⁵⁰ Σ. Σάλεμ, «Το παλιό εβραϊκό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης», *Χρονικά*, τ. ΚΕ', αρ. φ. 181, Σεπτ.-Οκτ. 2002, σ. 9. Ευχαριστώ την φίλη και εκπαιδευτικό, Ιφιγένεια Βασιτιάνου για την πολύτιμη βοήθειά της στην ελληνική μετάφραση του ισπανικού, ιταλικού και πορτογαλικού επιγράμματος.

επιγραφή του τάφου του Ελιάζαρ Φερνάντεζ Ντιάζ: “Vedona lacrimante – Figli dolenti – A Elia Fernandez – Doverano – Nacque nel 1792 – Mori il 4 Novembre 1837” (Η δακρυσμένη χήρα (και τα) πονεμένα τέκνα οφείλουν (χρέος τιμής/ευγνωμοσύνης;) στον Elia Fernandez. Γεννήθηκε το 1782 πέθανε στις 4 Νοεμβρίου 1837). Παράλληλα, δεν αποκλειόταν και η περίπτωση δίγλωσσης επιγραφής, δηλαδή τόσο στα εβραϊκά όσο και στα ιταλικά, όπως συνέβη με την περίπτωση του τάφου του Αβραάμ Φερνάντεζ: “Abramo Fernantez – Affetuoso – Salonico dove nacque mori – Lo piange lo benedice – Visse 70 anni – Dedito alla medicina – Lascia nobil retaggio ai filgi – Un nome immacolato piu che dovicie – Vale! Prega peri superstiti – XII Luglio MDCCCXXXI” (Τον προσφιλή Abramo Fernantez η Σαλονίκη, όπου γεννήθηκε (και) πέθανε τον κλαίει (και) τον ευλογεί. Έζησε 70 έτη αφιερωμένος στην ιατρική. Αφήνει στα παιδιά του ένα όνομα αμπεγάδιαστο, ευγενή κληρονομιά μεγαλύτερη κι απ' τον πλούτο. Χαίρε! Προσεύχου για τους εναπομείναντες. 12 Ιουλίου 1881)⁵¹.

Αλλά και οι Εβραίοι που είχαν πορτογαλική προέλευση έγραφαν και στα πορτογαλικά τις επιτύμβιες επιγραφές τους, όπως συνέβη στην περίπτωση του Ιεσούα ντι Ματός, μία δίγλωσση επιγραφή, η οποία χρονολογείται στα 1775: “Aqui iase Iosuah De Matos su mu ger Rica Matos Fa Lesio 26 Nissan 5524 Portugeses” (Εδώ [κείται/κείτονται] ο Iosuah de Matos η γυναίκα του Rica Matos [πέθανε] στις 26 Νισάν 5524 Πορτογάλοι). Κατά παρόμοιο τρόπο, δε λείπουν και περιπτώσεις άλλων γλωσσών, όπως της τουρκικής σε μεταγενέστερη εποχή. Μία τέτοια επιγραφή ανήκει στον τάφο του Ζακ Πασά, ο οποίος ήταν Εβραίος ιταλικής καταγωγής και πέθανε το 1903. Διαβάζουμε στην συγκεκριμένη επιγραφή σε ελληνική μετάφραση: «Εδώ κείται ο Α.Ε. Ζακ Πασάς. Μέραρχος ιατρός. Χειρουργός του Γ' Σώματος Στρατού και Προϊστάμενος της Υγειονομικής Επιθεωρήσεως, θύμα του καθήκοντός του, προσφέροντας τις υπηρεσίες του σε έναν στρατιώτη που προσεβλήθη από θανάσιμο τραύμα, ανηράπη σκληρά από την αγάπη της οικογένειάς του την 22^α Αυγούστου 1903 σε ηλικία 53 ετών. Προσευχηθείτε γι' αυτόν». Η επιτύμβια στήλη παρουσιάζει μία ακόμη ιδιαιτερότητα, καθώς απεικονίζει δύο εγχάρακτα σταυροειδώς διατεταγμένα νυστέρια, ενδεικτικά της επαγγελματικής του ιδιότητας⁵².

⁵¹ Ο.π., σσ. 9-10.

⁵² Σ. Σάλεμ, «Το παλιό εβραϊκό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 6 (2001), σ. 66.

Η χρήση της εκάστοτε γλώσσας στο κείμενο των επιτύμβιων επιγραφών πλην της εβραϊκής σχετιζόταν εκτός από τον τόπο καταγωγής του θανόντα και με τις εκάστοτες ιστορικές και πολιτικές συνθήκες. Με αυτόν τον τρόπο εξηγείται η επιλογή της τουρκικής γλώσσας στον τάφο του Ζακ Πασά που είδαμε προηγουμένως, καθώς αυτός έζησε την εποχή της Οθωμανικής κυριαρχίας στη Θεσσαλονίκη. Μετά την απελευθέρωση της πόλης από τους Τούρκους (1912) συναντάμε και τη χρήση της ελληνικής γλώσσας στις επιτύμβιες στήλες του εβραϊκού νεκροταφείου. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί ο τάφος του Δαβίδ Ματαλόν, ο οποίος πέθανε το 1931 και στον τάφο του οποίου διαβάζουμε: «Ενθάδε κείται Δαβίδ Ιακώβ Ματαλόν, Απεβίωσεν 7 Οκτωβρίου 1931, ετών 57, Διετέλεσεν επί τρεις περιόδους βουλευτής του Ελληνικού Κοινοβουλίου, Ηγωνίσθη υπέρ της Ελληνικής και Σιωνιστικής ιδέας. Υπήρξεν πρότυπον ανδρός φιλόανθρωπου και καλού πολίτου»⁵³.

Εκτός από το κείμενο της επιγραφής, το οποίο παρουσίαζε τον θανόντα, εξυμνούσε τις εν ζωή αρετές του και κατέθετε την θλίψη των συγγενών του συνηθιζόταν πάνω στον τάφο να συμπεριλαμβάνονται και άλλα θέματα ή διακοσμητικά μοτίβα. Πιο συγκεκριμένα, γινόταν αναφορά στο επάγγελμα του νεκρού ή ακόμα και στα γεγονότα που οδήγησαν στον θάνατό του, όπως χολέρα, πυρκαγιά κ.ά. Τέλος, κάποιες φορές πάνω στην ταφόπλακα σκάλιζαν απεικονίσεις αντικειμένων, όπως λουλούδια, κεριά, δέντρα κ.ά.⁵⁴

Παρόλα αυτά, δεν έλειπαν οι συνθήκες εκείνες, οι οποίες επέβαλαν τις διαφοροποιήσεις στον τρόπο ταφής, όπως είχε συμβεί το 1545 στην επιδημία της μεγάλης πανώλης. Οι νεκροί ήταν τόσο πολλοί που το έργο του ενταφιασμού τους από τα συναγωγικά αδελφάτα που ήταν επιφορτισμένα με τις νεκρώσιμες τελετές δεν ήταν πλέον εφικτό. Γι' αυτό το λόγο, εθελοντές βοηθούσαν σε αυτό το έργο, ενώ οι νεκροί θάβονταν κατά δεκάδες στον ίδιο τάφο⁵⁵.

5. Οι επεκτάσεις, οι απαλλοτριώσεις και οι βανδαλισμοί του νεκροταφείου

Από το 1821 ξεκίνησαν οι περιπέτειες που θα έκριναν την τύχη του νεκροταφείου ενάμισυ σχεδόν αιώνα αργότερα. Αυτή τη χρονιά χρησιμοποιήθηκαν μαρμάρινες

⁵³ Ο.π.

⁵⁴ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκαλεί η περίπτωση της αποτύπωσης μαχαιριού πάνω στην ταφόπετρα, η οποία δήλωνε πως ο νεκρός είχε δολοφονηθεί. Βλ. Σ. Σάλεμ, ό.π., σ. 66.

⁵⁵ Γ. Νεχαμά, *Ιστορία των Ισραηλιτών της Θεσσαλονίκης, μετάφραση από τα γαλλικά: Τομέας Μετάφρασης του Τμήματος Γαλλικής του Α.Π.Θ., Βιβλίο Πρώτο, Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης - University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 343.*

πλάκες του νεκροταφείου προκειμένου να ενισχυθούν τα τείχη της πόλης. Ακολούθως, το 1889 κατεδαφίστηκε ένα μέρος του ανατολικού τείχους της πόλης. Ο ρόλος του ανατολικού τείχους στην πολεοδομία της πόλης πέρα από οχυρωματικός ήταν και ένα τεχνητό όριο ανάμεσα στην πόλη και το εβραϊκό νεκροταφείο. Την ίδια χρονιά μία εταιρεία με την ονομασία «Χεσσέδ βε Εμέθ»⁵⁶ προσπάθησε να προστατεύσει το νεκροταφείο περιτειχίζοντάς το, ενώ παράλληλα φρόντισε για την δεντροφύτευση του χώρου, τη συντήρηση των τάφων και τη φύλαξή τους. Τελικά, η εταιρεία διαλύθηκε το 1900⁵⁷.

Το εβραϊκό νεκροταφείο επεκτάθηκε πολλές φορές στη διάρκεια της μακραίωνης ιστορίας του. Η Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης αγόραζε συχνά τμήματα νέας γης για την επέκταση του νεκροταφείου της προκειμένου να καλύψει τις ανάγκες της. Τα μεγέθη μπορούν να γίνουν κατανοητά μέσα από τη μελέτη των εγγράφων της επίσημης διοίκησης της εποχής. Συγκεκριμένα, στην οθωμανική απογραφή του 1882 μαθαίνουμε πως η Θεσσαλονίκη είχε πληθυσμό 103.544 κατοίκους, από τους οποίους οι 34.523 ήταν Εβραίοι, ένας αριθμός ο οποίος φανερώνει γιατί υπήρχε μεγάλη ανάγκη συνεχούς επέκτασης του νεκροταφείου. Ο πληθυσμός της πόλης, ολοένα και αυξανόταν με αποτέλεσμα στην επίσημη απογραφή του Ρακτιβάν του 1916, οι Εβραίοι κάτοικοι να αριθμούν 61.400 άτομα σε σύνολο 165.704 κατοίκων⁵⁸. Το εβραϊκό νεκροταφείο για κάθε επέκτασή του κατείχε νομίμους τίτλους ιδιοκτησίας⁵⁹.

Το εβραϊκό νεκροταφείο υπέστη πολλές περιπέτειες μέσα από πλήθος απαλλοτριώσεων και βανδαλισμών. Τα προβλήματα ξεκίνησαν με την αύξηση του πληθυσμού και την ανάγκη για επέκταση της κατοικήσιμης περιοχής στην πόλη της Θεσσαλονίκης. Ήδη από το 1890, όταν είχε δημιουργηθεί η οδός Χαμηδιέ, η οποία είναι η σημερινή Εθνικής Αμύνης ένα τμήμα του νεκροταφείου στο ανατολικό τείχος είχε απαλλοτριωθεί. Επίσης, με την μεγάλη πυρκαγιά του 1917, οπότε και πολλοί κάτοικοι έμειναν άστεγοι, αλλά και με το κύμα προσφύγων που κατέκλυσε την πόλη μετά την Μικρασιατική καταστροφή, πολλοί άνθρωποι εγκαταστάθηκαν στα βόρεια και ανατολικά του νεκροταφείου. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα η πόλη να κοπεί στα δύο εξαιτίας του νεκροταφείου που βρισκόταν πλέον στη μέση⁶⁰.

⁵⁶ Η ονομασία προέρχεται από ένα στίχο στο βιβλίο της Εξόδου 34, 6.

⁵⁷ Σ. Σάλεμ, «Το παλιό εβραϊκό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 6 (2001), σ. 66.

⁵⁸ Ο.π., σ. 67.

⁵⁹ Πιο αναλυτικά οι τίτλοι ιδιοκτησίας του εβραϊκού νεκροταφείου στο Σ. Σάλεμ, ό.π., σ. 67.

⁶⁰ Ο.π., σ. 68.

Ο Γάλλος πολεοδόμος και αρχαιολόγος, Ερνέστ Εμπράρ ανέλαβε μετά την πυρκαγιά του 1917 την πολεοδομική αναμόρφωση της πόλης. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο εκπόνησε μία ιδιαίτερη μελέτη για την πανεπιστημιούπολη της Θεσσαλονίκης. Πρότεινε μάλιστα ο χώρος του εβραϊκού νεκροταφείου να δεντροφυτευτεί και να λειτουργήσει ως επέκταση του Πανεπιστημίου⁶¹.

Αυτό όμως αντιτίθετο στην ύπαρξη ενός ειδικού νόμου του 1918, ο οποίος καθόριζε πως τα νεκροταφεία ήταν προστατευόμενος χώρος σαν ιδρύματα δημόσιας ωφελείας, ενώ επιτρεπόταν η απαλλοτρίωση προκειμένου να βρεθούν χώροι για την δημιουργία και την επέκτασή τους. Επιπλέον, μία δεκαετία αργότερα ψηφίστηκε ένα ακόμη νόμος⁶² βάσει του οποίου τα νεκροταφεία προστατεύονται, ενώ καθόριζε ρητά, όταν οι θρησκευτικές πεποιθήσεις απαγόρευαν τη μεταφορά των νεκρών από τον τόπο ταφής τους, να δημιουργούνται αλύτλια προκειμένου αυτά να εξωραϊζονται (άρθρο 27.4)⁶³.

Παρόλα αυτά, τα προβλήματα για το εβραϊκό νεκροταφείο δεν σταμάτησαν. Ήδη την ίδια χρονιά με απόφαση του Υπουργικού Συμβουλίου (437 της 12/7/1929) κηρύχθηκε απαλλοτριώσιμο ένα τμήμα του (6.850 τ.μ.) κοντά στον οικισμό των Ανδριανουπολιτών για την εγκατάσταση προσφύγων. Το τμήμα αυτό περιείχε πολλούς τάφους και ήταν ιδιοκτησία της Ισραηλιτικής Κοινότητας της Θεσσαλονίκης. Η αντίδραση της Ισραηλιτικής Κοινότητας υπήρξε άμεση με τον αρχιραβίνο Χαΐμ Χαμπίμπ και τον πρόεδρο Ι. Καζέ να αποστέλλουν υπόμνημα στον πρωθυπουργό (24/12/1929) ζητώντας την άρση της απαλλοτρίωσης. Το αίτημά τους βασιζόταν σε άλλα παραδείγματα ευρωπαϊκών κρατών, όπως στην Αυστρία και τη Γαλλία, όπου τα εκεί εβραϊκά νεκροταφεία δεν απαλλοτριώθηκαν, αλλά παρέμειναν αδιατάρακτα⁶⁴.

Μέσα σε αυτό το κλίμα το βράδυ της 12^{ης} Ιανουαρίου 1930 Μικρασιάτες πρόσφυγες δυσαρεστημένοι από την παραπάνω εξέλιξη, αλλά και την απόφαση της Επιτροπής Νεκροταφείου της Ισραηλιτικής Κοινότητας να κλείσουν τις πόρτες του νεκροταφείου στις 9 μμ, οδηγήθηκαν στην καταστροφή 70 τάφων του νεκροταφείου. Η απόφαση αυτή της Κοινότητας εμπόδιζε τους πρόσφυγες να πηγαίνουν στα σπίτια τους το βράδυ μέσω του νεκροταφείου, καθώς από εκεί ήταν και ο συντομότερος

⁶¹ Ο.π.

⁶² Ο «Περί Γενικού Οικοδομικού Νόμου του Κράτους» (Π.Δ. 3/22 Απριλίου 1929).

⁶³ Σ. Σάλεμ, «Το παλιό εβραϊκό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 6 (2001), σ. 68.

⁶⁴ Ο.π., σ. 69.

δυνατός δρόμος⁶⁵. Αμέσως μετά από αυτά τα επεισόδια οι διοικητικές και αστυνομικές αρχές της πόλης όρισαν μέτρα προστασίας του νεκροταφείου. Οι εβραϊκές εφημερίδες εκείνης της περιόδου ασχολήθηκαν εκτενέστατα με το θέμα των βανδαλισμών και της απαλλοτρίωσης του νεκροταφείου⁶⁶.

Σε ένα έγγραφο προς το Υπουργείο των Εσωτερικών στις 18/2/1930 ο υπουργός - διοικητής της Μακεδονίας, Σ. Γονατάς επεσήμαινε πως το εβραϊκό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης ήταν μεγάλο σε έκταση και πλέον με την επέκταση της πόλης είχε φτάσει να βρίσκεται στο κέντρο της. Συνέστησε την μετατόπιση του σε άλλο σημείο της πόλης, όπως θα συνέβαινε και με το ελληνοχριστιανικό νεκροταφείο, ενώ υπεδείκνυε και την αποζημίωση της Ισραηλιτικής Κοινότητας για αυτή την μετακίνηση των νεκρών⁶⁷.

Σε λίγους μήνες και πιο συγκεκριμένα στις 4/8/1930 δημοσιεύθηκε το νομοσχέδιο για την απαλλοτρίωση του εβραϊκού νεκροταφείου με σκοπό να επεκταθεί εκεί το πανεπιστήμιο. Κατόπιν αιτήματος των πρυτανικών αρχών στον διοικητή Μακεδονίας να κτιστεί το κτίριο της Φυσικομαθηματικής Σχολής μέσα στο εβραϊκό νεκροταφείο, ο Γονατάς κάλεσε τον πρόεδρο της Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης, τους ισραηλίτες βουλευτές και γερουσιαστές με σκοπό να τους πείσει να χρησιμοποιηθεί ένα μικρό τμήμα του εβραϊκού νεκροταφείου. Παρόλο που ο ίδιος ο Γονατάς ήταν υπέρ αυτής της χρήσης από το πανεπιστήμιο, σε έγγραφό του προς το πολιτικό γραφείο του πρωθυπουργού την 21/11/1931 εξηγούσε πως υπάρχει αυστηρότατη θρησκευτική απαγόρευση για μία τέτοια μεταφορά. Ο Γονατάς δεν απέκρυψε την ανησυχία του για μελλοντικά προβλήματα που θα δημιουργούσε αυτή η επέκταση του Πανεπιστημίου εις βάρος του εβραϊκού νεκροταφείου, ενώ παράλληλα πρότεινε να αναλάβει η ίδια η Ισραηλιτική Κοινότητα τη μεταφορά και φύλαξη των ταφοπλακών με έξοδα του Δήμου και του Πανεπιστημίου⁶⁸.

Εκατοντάδες τάφοι του εβραϊκού νεκροταφείου λεηλατήθηκαν από μέλη της οργάνωσης «3Ε» στα 1931. Είχε προηγηθεί το πογκρόμ της συνοικίας Κάμπελ στις 29/06/1931. Η Ισραηλιτική Κοινότητα απέστειλε διάβημα στον αστυνομικό διευθυντή, Καλοχριστιανάκη με αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός σταθμού που θα

⁶⁵ Ο.π.

⁶⁶ Ο.π., σ. 70.

⁶⁷ Ο.π.

⁶⁸ Ο.π., σσ. 70-71.

επέβλεπε το χώρο και θα προστάτευε τους τάφους. Εβραίοι φύλακες και πέντε χωροφύλακες εργάζονταν για την φύλαξη του νεκροταφείου⁶⁹.

Όταν στις 21/03/1934 επικυρώθηκε η απαλλοτρίωση, η Ισραηλιτική Κοινότητα διαμαρτυρούμενη απέστειλε διάβημα στον Υπουργό Παιδείας και Θρησκευμάτων ζητώντας τη ματαίωση της εν λόγω απαλλοτρίωσης. Τελικά, ο Α.Ν. 890/1937 άρθρο 1⁷⁰ καθόριζε την τύχη του εβραϊκού νεκροταφείου Θεσσαλονίκης. Πιο συγκεκριμένα, ελήφθη υπόψη σοβαρά η θρησκευτική απαγόρευση για την μετακίνηση των νεκρών και επιτράπη η ταφή στον χώρο για έναν ακόμη χρόνο. Το νεκροταφείο θα γινόταν άλσος με τη συνδρομή και προστασία του Δήμου Θεσσαλονίκης με σεβασμό πάντοτε στους νεκρούς, ενώ παραχωρήθηκε από το Δήμο στην Ισραηλιτική Κοινότητα νέος χώρος στην περιοχή της Σταυρούπολης, όπου βρίσκεται μέχρι και σήμερα το νέο εβραϊκό νεκροταφείο. Επίσης, ο ίδιος νόμος στο άρθρο 2 καθόριζε λεπτομερώς ότι κατ' εξαίρεση ένα συγκεκριμένο τμήμα θα περιερχόταν στην νομή και κατοχή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης⁷¹.

Τρία χρόνια μετά, το 1937, η Ισραηλιτική Κοινότητα παρεχώρησε στο πανεπιστήμιο μία έκταση 12.399 τ.μ. προκειμένου να επεκταθεί το πανεπιστήμιο χωρίς καμία χρηματική αξίωση. Σε αυτό το τμήμα του νεκροταφείου, το οποίο παραχωρήθηκε βρίσκονταν ενταφιασμένοι πολύ σημαντικοί ραβίνοι της Κοινότητας. Ενδεικτικά αναφέρουμε τους Ιτσακ Μπαρκελώνη, Σαμουέλ Γκαόν, Ιακώβ Ρομπέο, Μωσέ Ρομπέο κ.ά. Συνολικά, έγινε ανακομιδή 150 νεκρών, οι οποίοι ενταφιάστηκαν με ειδικές τιμές εκ νέου στο κοιμητήριο Σενιόρ Ζακ⁷².

6. Η καταστροφή του εβραϊκού νεκροταφείου κατά την διάρκεια της γερμανικής κατοχής

Τα σοβαρότερα γεγονότα, τα οποία οδήγησαν και στην ολοκληρωτική καταστροφή του εβραϊκού νεκροταφείου ξεκίνησαν ουσιαστικά κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο με την κατοχή της πόλης της Θεσσαλονίκης από τους Γερμανούς. Οι τελευταίοι εισέβαλαν στην πόλη τον Απρίλιο του 1941. Στην πόλη έφτασε το 1942 ο Μάξ Μέρτεν, γερμανός αξιωματικός και εισαγγελέας, κύριος υπεύθυνος για τη

⁶⁹ Ο.π., σσ. 71-72.

⁷⁰ ΦΕΚ 394/13.10.1937 τεύχος Α΄.

⁷¹ Σ. Σάλεμ, «Το παλιό εβραϊκό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης», *Χρονικά*, τ. ΚΕ΄, αρ. φ. 181, Σεπτ.-Οκτ. 2002, σσ. 14-15.

⁷² Ο.π., σ. 15.

γενοκτονία των Εβραίων της Θεσσαλονίκης, τη λεηλασία των περιουσιών τους και την οριστική καταστροφή του εβραϊκού νεκροταφείου. Το Σεπτέμβριο του 1942 ζήτησε από την Ισραηλιτική Κοινότητα να του καταβληθεί το ποσό των 3,5 δις δραχμών ως λύτρα προκειμένου να απαλλάξει τους Εβραίους από την καταναγκαστική εργασία σε κατασκευή δρόμων σε μέρη όλης της Ελλάδας. Από τα 3,5 δις δραχμές τα 2,5 θα έπρεπε να καταβληθούν τοις μετρητοίς, ενώ το υπόλοιπο δισεκατομμύριο θα συμψηφιζόταν με την αποζημίωση που δήθεν θα έπαιρνε η Κοινότητα από την απαλλοτρίωση του εβραϊκού νεκροταφείου από τις κατοχικές δυνάμεις, οι οποίες διετείνοντο – ψευδώς φυσικά – πως το ήθελαν για στρατιωτική χρήση⁷³.

Για την Ισραηλιτική Κοινότητα το ζήτημα του νεκροταφείου της ήταν αδιαπραγμάτευτο, όπως και διεμήνυσε στις κατοχικές αρχές, ενώ παράλληλα θα έδινε 2 δις δραχμές. Τελικά, οι δύο πλευρές υπέγραψαν τη συμφωνία στις 17/10/1942, η οποία καθόριζε την απαλλαγή των Εβραίων από τα καταναγκαστικά έργα επί τη πληρωμή 2,5 δις δραχμών, τα οποία θα έπρεπε να καταβληθούν έως και τις 15/12/1942⁷⁴.

Από αυτό το χρονικό σημείο και ύστερα είχε αρχίσει η αντίστροφη πορεία για την καταστροφή του εβραϊκού νεκροταφείου με συνοπτικές διαδικασίες. Ήδη στις αρχές Δεκεμβρίου του 1942 είχε υποβληθεί το σχέδιο απαλλοτριώσεως του νεκροταφείου από τον Γραμματέα της Γενικής Διοικήσεως και ακολούθως στις 6 Δεκεμβρίου του 1942 ο Μέρτεν πήγε στο εβραϊκό νεκροταφείο. Συνοδευόταν από τον γενικό διοικητή Σιμωνίδη, τον γενικό γραμματέα του Αλμείδα, τον μηχανικό του Δήμου, τον αρχιραβίνο Κόρετς, τον μηχανικό Ελή Μοδιάνο και τον ραβίνο Μίκαελ Μόλχο. Ο τελευταίος ήταν αυτός που υπέδειξε στον Μέρτεν ποιοι τάφοι είχαν και την μεγαλύτερη ιστορική αξία⁷⁵.

Ο Μέρτεν δεν χρειάστηκε περισσότερο χρόνο για να αποφασίσει για την μοίρα του εβραϊκού νεκροταφείου. Συγκεκριμένα, αποφάσισε την απαλλοτρίωση τμήματος του νεκροταφείου κοντά στο πανεπιστήμιο και τον οικισμό Σαράντα Εκκλησιές, την μη διατάραξη του υπόλοιπου νεκροταφείου και την διατήρηση των τάφων που είχαν

⁷³ Μ. Mazower, *Θεσσαλονίκη. Πόλη των φαντασμάτων. Χριστιανοί, μουσουλμάνοι και Εβραίοι 1430-1950*, μτφρ. Κ. Κουρεμένος, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σ. 502.

⁷⁴ Σ. Σάλεμ, «Το παλιό εβραϊκό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης», *Χρονικά*, τ. ΚΕ', αρ. φ. 181, Σεπτ.-Οκτ. 2002, σ. 15.

⁷⁵ Σ. Σάλεμ, «Το παλιό εβραϊκό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης», *Χρονικά*, τ. ΚΕ', αρ. φ. 181, Σεπτ.-Οκτ. 2002, σ. 15.

δημιουργηθεί τα τελευταία 30 χρόνια σε όλο το νεκροταφείο⁷⁶. Τίποτα όμως από όλα αυτά δεν τηρήθηκε. Την ίδια ημέρα ξεκίνησε η καταστροφή των τάφων όλου του νεκροταφείου, η οποία ήταν ολοκληρωτική. Όποιος βρέθηκε εκεί εκείνη την ημέρα μπορούσε να δει σε όλο το χώρο του νεκροταφείου κατεστραμμένους τάφους, σπασμένες ταφόπλακες και τα οστά των νεκρών πεταμένα ασεβώς παντού (εικ. 11). Οι ταφόπλακες μεταφέρθηκαν από το νεκροταφείο σε όλα τα μέρη της Θεσσαλονίκης και χρησιμοποιήθηκαν ως δομικό υλικό σε κάθε είδους οικοδομικές εργασίες⁷⁷. Οι ίδιοι οι Γερμανοί χρησιμοποίησαν ταφικές πλάκες για την κατασκευή πισίνας⁷⁸.

Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης προσπάθησαν να συλλέξουν γρήγορα όσα οστά των συγγενών τους κατάφεραν. Με αυτόν τον τρόπο ένα σημαντικό νεκροταφείο μίας ιστορικής παρουσίας τουλάχιστον πέντε αιώνων αφέθηκε να καταστραφεί ολοσχερώς. Ακόμα τραγικότερο καθίσταται αυτό το γεγονός, καθώς οι Εβραίοι της πόλης πριν πάρουν το δρόμο για τα στρατόπεδα συγκέντρωσης βίωσαν αυτήν την σκληρή καταστροφή της τελευταίας κατοικίας των προγόνων τους. Μετά τον βίαιο εκτοπισμό των Εβραίων, το κατοχικό Υπουργείο Οικονομικών με την υπ' αριθμόν διαταγή του 5880/14-10-1943 προώθησε με συνοπτικές διαδικασίες την κατάληψη του εβραϊκού νεκροταφείου, καθώς εκλήφθηκε ως ένα ακίνητο που είχε εγκαταλειφθεί από τους ιδιοκτήτες του. Τελικά, θεωρήθηκε ως δημόσιο κτήμα και το Κτηματικό Γραφείο Θεσσαλονίκης το καταχώρησε στα αρχεία του με αριθμό καταχώρησης 1340/1944, ενώ το 1946 δόθηκε στους Εβραίους το δικαίωμα της περισυλλογής των ταφοπλακών⁷⁹.

7. Επίλογος

Η τραγική κατάληξη του παλιού εβραϊκού νεκροταφείου της Θεσσαλονίκης υπήρξε αναμφίβολα συνυφασμένη με την δραματική εξόντωση της εβραϊκής κοινότητας την περίοδο της γερμανικής κατοχής. Εντούτοις, οι ευθύνες για την καταστροφή του νεκροταφείου δεν θα πρέπει να αποδοθούν μόνο στους Γερμανούς κατακτητές, αλλά βαρύνουν αναμφίβολα και κάποιους από τους πολίτες της πόλης

⁷⁶ Ο.π.

⁷⁷ Μ. Mazower, *Θεσσαλονίκη. Πόλη των φαντασμάτων. Χριστιανοί, μουσουλμάνοι και Εβραίοι 1430-1950*, μτφρ. Κ. Κουρεμένος, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σσ. 502-503.

⁷⁸ Σ. Σάλεμ, «Το παλιό εβραϊκό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης», *Χρονικά*, τ. ΚΕ', αρ. φ. 181, Σεπτ.-Οκτ. 2002, σ. 15.

⁷⁹ Ο.π.

της Θεσσαλονίκης που ενεπλάκησαν στο έργο της λεηλασίας του χώρου, όπως και στις κατοχικές αρχές της πόλης.

Είναι λυπηρό το γεγονός των λιγιστών και σύντομων αναφορών στην ιστορία του νεκροταφείου και το ζήτημα της καταστροφής του. Ένα γεγονός, το οποίο σαφώς συνδέεται με την οδυνηρή αναμόχλευση των τραγικών γεγονότων του παρελθόντος. Η δε τραγικότητα του ζητήματος της λήθης του εβραϊκού νεκροταφείου αποκτά έναν εντονότερο χαρακτήρα, όταν αναλογιστεί κανείς ποια ήταν η τύχη αντίστοιχων εβραϊκών νεκροταφείων σε άλλες ευρωπαϊκές πόλεις. Τα νεκροταφεία αυτά διατηρήθηκαν και αποτέλεσαν τμήμα του αστικού τοπίου της εκάστοτε πόλης (Βιέννη, Πράγα κ.ά.)⁸⁰.

Φυσικά, οι νεκροί δεν μπορούν να μιλήσουν και ο ρους της ιστορίας δεν γυρνάει πίσω. Παρόλα αυτά, η ιστορία δεν πρέπει να λησμονείται και αν λάβουμε υπόψη μας το γεγονός πως πολλοί φοιτητές του Α.Π.Θ. δεν γνωρίζουν σήμερα τι βρισκόταν ή τι βρίσκεται κάτω από το έδαφος του πανεπιστημίου τους, πιστεύουμε πως το λιγότερο που θα μπορούσε να γίνει από την ελληνική πολιτεία θα ήταν μία υπενθύμιση της ύπαρξης του εβραϊκού νεκροταφείου – έστω – μέσω μίας αναμνηστικής πλάκας. Ίσως και η δημιουργία στο χώρο ενός μνημείου στη μνήμη αυτών των ανθρώπων που έζησαν και πέθαναν στην «Ιερουσαλήμ των Βαλκανίων» να αποτελούσε το ύστατο χρέος αυτής της πόλης που τόσο αγαπήθηκε από αυτούς.

⁸⁰ Για το ζήτημα της λήθης και της μνήμης σε σχέση με το εβραϊκό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης έχει γραφεί το πολύ σπουδαίο άρθρο των T. W. Laquer and C. Hesse, *Bodies Visible and Invisible: The Erasure of the Jewish Cemetery in the Life of Modern Thessaloniki*, *DINI*, 2005 (in Greek, with English forthcoming). Ευχαριστώ τον καθηγητή Laqueur και την καθηγήτρια Κ. Κίση για την ευγενική και άμεση παραχώρηση του κειμένου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

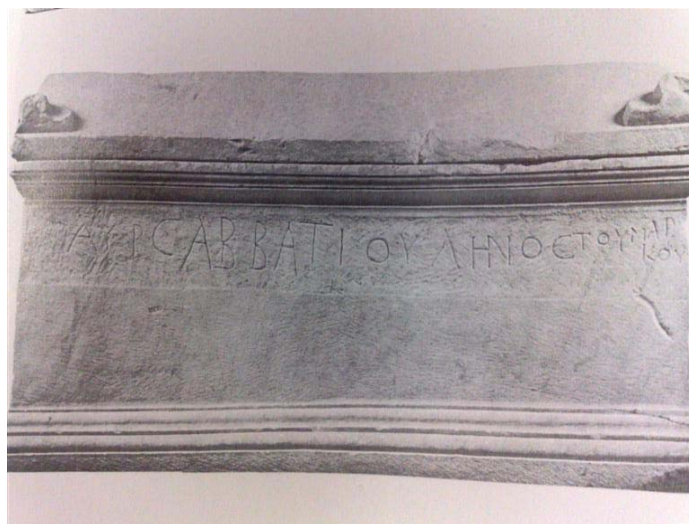
1. **Baer, Y.**, *A history of the Jews in Christian Spain*, vol. II, Varda Books, Illinois 2001.
2. **Βακαλόπουλος, Απ.**, *Ιστορία της Θεσσαλονίκης 316 π.Χ. – 1983*, εκδ. Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1997.
3. **Baskin, J. R.**, “Rashi”, *Encyclopedia Judaica*, vol. 17, 2nd ed. Keter Publishing House, New York 2007.
4. **Bowman, S. B.**, *Jews of Byzantium 1204-1453*, University of Alabama Press, Tuscaloosa, Alabama 1985.
5. **Δημητριάδης, Β.**, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας. 1430-1912*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1983.
6. **Laquer, T. W. and Hesse, C.**, “Bodies Visible and Invisible: The Erasure of the Jewish Cemetery in the Life of Modern Thessaloniki”, *DINI*, 2005 (in Greek, with English forthcoming).
7. **Μαρκή, Ε.**, «Παλαιοχριστιανικές και βυζαντινές αρχαιότητες στην Πανεπιστημιούπολη», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 6 (2001), σσ. 47-56.
8. **Mazower, M.**, *Θεσσαλονίκη. Πόλη των φαντασμάτων. Χριστιανοί, μουσουλμάνοι και Εβραίοι 1430-1950*, μτφρ. Κ. Κουρεμένος, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006.
9. **Μεσσίνης, Η.**, *Οι συναγωγές στην Ελλάδα, η αρχιτεκτονική τους και η σχέση τους με τον ιστό της πόλης και την εβραϊκή συνοικία: συγκριτική μελέτη της ιστορίας και αρχιτεκτονικής των συναγωγών της Βορείου Ελλάδος, η θέση τους στην εβραϊκή συνοικία και η παρουσία τους στον πολεοδομικό ιστό από τον 15ο στον 20ο αιώνα*, Διδ. διατριβή, Αθήνα 1998.
10. **Ναρ, Α.**, *Κείμενη επί ακτή θαλάσσης. Μελέτες και άρθρα για την εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1997.

11. **Ναρ, Α.**, «Κοινοτική οργάνωση και δραστηριότητα της Εβραϊκής Κοινότητας της Θεσσαλονίκης» στο Χασιώτης, Ι. Κ., (επιμ.), *Τοις Αγαθοίς Βασιλεύουσα Θεσσαλονίκη - Ιστορία και Πολιτισμός*, Θεσσαλονίκη: Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης 1997, εκδ. Παρατηρητής, 1997^α.
12. **Νεχαμά, Γ.**, *Ιστορία των Ισραηλιτών της Θεσσαλονίκης*, μετάφραση από τα γαλλικά: Τομέας Μετάφρασης του Τμήματος Γαλλικής του Α.Π.Θ., Βιβλίο Πρώτο, Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης - University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2000.
13. **Nigdelis, P. M.**, “Synagoge(n) und Gemeinde der Juden in Thessaloniki: Fragen Aufgrund einer neuer judischen Grabinschrift der Kaizerzeit”, *Zeitschrift fur Papyrologie und Epigraphik* 102 (1994), σσ. 297–306.
14. **Σάλεμ, Σ.**, «Το παλιό εβραϊκό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 6 (2001), σσ. 57-78.
15. **Σάλεμ, Σ.**, «Το παλιό εβραϊκό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης», *Χρονικά*, τ. ΚΕ΄, αρ. φ. 181, Σεπτ.-Οκτ. 2002, σσ. 6-17.
16. **Starr, J.**, *Romania: The Jewries of the Levant after the Fourth Crusade*, Paris 1949.
17. **Hachlili, R.**, *The Menorah, the Ancient Seven-armed Candelabrum. Origin, Form and Significance*, Supplements to the Journal of the Study of Judaism, vol. 68, Brill, Leiden 2001.
18. **Χασιώτης, Ι. Κ.**, «Η πρώτη μετά την πρώτην: Αναζητώντας διαχρονικά χαρακτηριστικά και τομές στην ιστορία της Θεσσαλονίκης» στο Χασιώτης Ι. Κ. (επιμ.), *Τοις Αγαθοίς Βασιλεύουσα Θεσσαλονίκη – Ιστορία και Πολιτισμός*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη: Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης 1997.
19. <http://www.jmth.gr/web/thejews/pages/pages/necropGR.htm>, όπως ανακτήθηκε στις 18/05/2011.

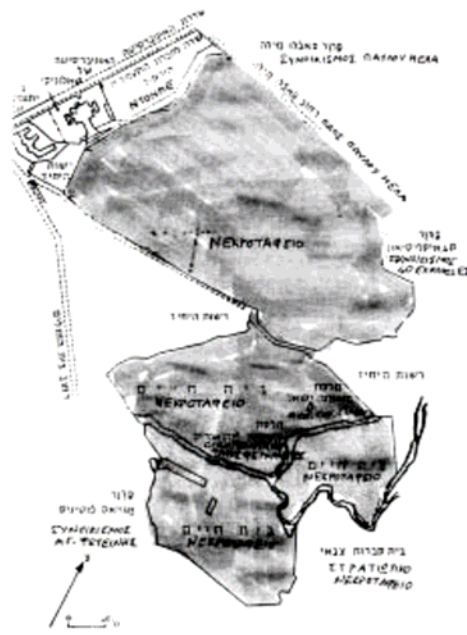
ΠΙΝΑΚΕΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικ. 1. Το cubiculum της Νομικής Σχολής

Εικ.2. Η εβραϊκή σαρκοφάγος από το κτίριο της Διοικήσεως (Μαρκή Ε., 2001)

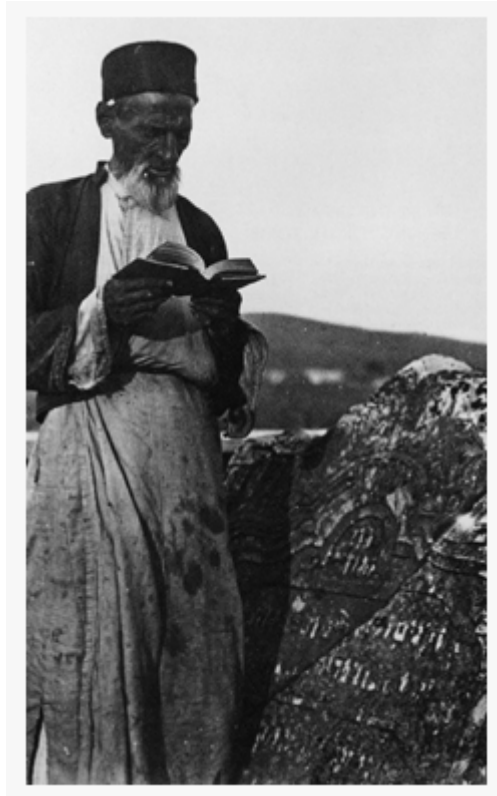
Εικ. 3. Το παλιό εβραϊκό νεκροταφείο και η επέκτασή του (Σάλεμ Σ., 2001)

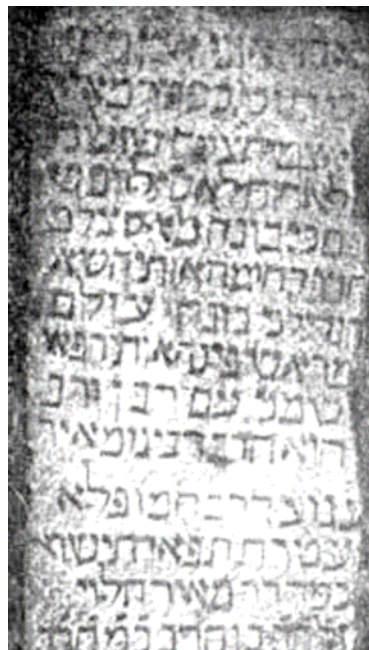
Εικ. 4. Η περιοχή των εβραϊκών νεκροταφείων νοτιοανατολικά του παλαιού κτηρίου της Φιλοσοφικής Σχολής (Σάλεμ Σ., 2001)

Εικ. 5. Επιτάφιο μνημείο του Αλφρέδου, γιου του Μοΐς Αλλατί-
νη, που πέθανε στις 17 Οκτωβρίου 1901 (Σάλεμ Σ., 2001).

Εικ. 6. Ανάγνωση ευχών από έναν Χονατζή
(<http://www.jmth.gr/web/thejews/pages/pages/necropGR.htm>)

Εικ. 7. Τάφος του Μείρ Αλεβή Ασκεναζή που πέθανε στις
7.9.1518 (Σάλεμ Σ., 2001).

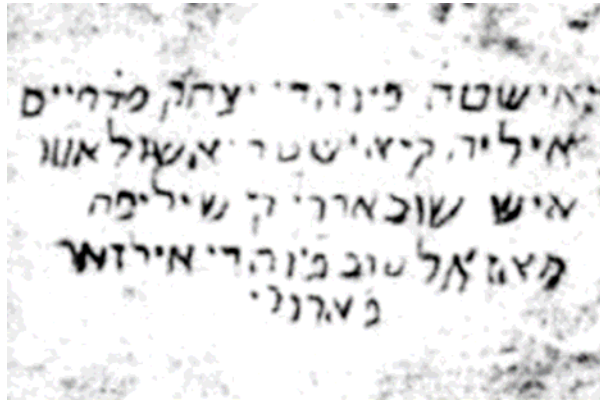

Εικ. 8. Η επίσκεψη στο νεκροταφείο

(<http://www.jmth.gr/web/thejews/pages/pages/necropGR.htm>)

Εικ. 9. Επιτύμβια πλάκα του Σαμουήλ ντι Μεδίνα ντελ Κάμπο, που γεννήθηκε το 1505 και πέθανε στις 12 Οκτωβρίου 1589 (Σάλεμ Σ., 2001).

Εικ. 10. Τάφος του ραβίνου Ιτσχάκ Χαΐμ. Η επιτύμβια επιγραφή γραμμένη σε λαντίνο με εβραϊκούς χαρακτήρες (Σάλεμ Σ., 2001).

Εικ.11. Το εβραϊκό νεκροταφείο κατεστραμμένο (Σάλεμ Σ., 2001).